

Regionálne odlišnosti transformácie horskej poľnohospodárskej krajiny Slovenska

Bezák, P.: Regional Disparities of Mountain Agricultural Landscape Transformation in Slovakia. Životné prostredie, 2011, 45, 1, p. 30 – 34.

Contribution aims to focus on differences in agricultural development of various mountain regions in Slovakia through the changes in landscape, land use and the driving forces behind them. Agricultural land came through radical transformation after the Second World War in Slovakia, being influenced mainly by collectivisation in 1950s and 1960s, transformational period and agricultural decline after 1989 and improvement of agricultural management after accession of Slovakia to EU. Land abandonment is a crucial pressure on agricultural landscape that occurred in mountain regions after those changes. Following changes in land use were substantial, but other specific attributes played significant role in the landscape development too. However there are some common socioeconomic factors of agricultural change (e. g. agricultural policy), their spatial impact is demonstrated differently in particular areas and ecosystems.

Key words: agricultural landscape, mountain regions, changes in landscape, driving forces

Poľnohospodárska krajina Slovenska prešla výraznými zmenami v období po 2. svetovej vojne. Poľnohospodársky manažment ovplyvnilo niekoľko kľúčových faktorov (Bezák, Izakovičová, Miklós a kol., 2010). Prvá zmena je spojená s kolektivizáciou, ktorá podnietila vznik spoločných veľkých fariem najmä v 50-tych a 60-tych rokoch minulého storočia. Krajina zmenila svoj vzhľad predovšetkým tým, že sa sceľovali polička a menili sa na veľkoblokovú ornú pôdu, nastúpila ťažká technika, zároveň však prišiel útlm extenzívneho využívania trávnych porastov, horské lúky sa prestali kosiť a začali zarastať. Procesy vo vtedajšej poľnohospodárskej krajine možno zovšeobecniť na intenzifikáciu poľnohospodárstva a opúšťanie odľahlej poľnohospodárskej pôdy. *Intenzifikácia poľnohospodárstva* zapríčinila rozšírenie obrábanej pôdy, redukciu líniových prvkov, vznik erózných procesov (nerespektovaním prírodných podmienok pri vzniku veľkoblokovej ornej pôdy, nevhodným umiestnením pasienkov a nevhodnými formami pasenia). Pri intenzifikácii poľnohospodárstva ide predovšetkým o nížinné a kotlinové regióny Slovenska, resp. o doliny v horských oblastiach a ich priľahlé svahy, ktoré sú ľahko dostupné i pre väčšie mechanizmy. *Opúšťanie pôdy*, ako sprievodný

jav intenzifikácie poľnohospodárstva, je spojené s marginalizáciou poľnohospodárskej výroby. Určité územie vtedy prestane byť udržateľné v zmysle existujúceho spôsobu využitia v daných sociálnoekonomických podmienkach, čím sa stáva hospodársky nerentabilným. Vzhľadom na sústreďovanie poľnohospodárskych činností v nížinách a kotlinách Slovenska, prešla týmto vývojom väčšina horských a podhorských oblastí.

Obdobie 90-tych rokov po politických a sociálnoekonomických zmenách charakterizuje voľná trhová ekonomika, ktorá výrazne poznačila charakter poľnohospodárstva. Nastala redukcia dotačných stimulov, čo obmedzilo pestovanie plodín, zapríčinilo pokles stavov dobytky, oviec a pod. Časť pôdy sa vrátila do súkromného vlastníctva. Manažment poľnohospodárstva výrazne ovplyvňoval najmä nedostatok financií, ale napr. aj zmena životného štýlu, zvýšená migrácia, čo spôsobilo opúšťanie a zarastanie nielen horšie dostupných a vzdialenejších poľnohospodárskych plôch, ale aj súkromných poličok v okolí intravilánov horských obcí. Pokles intenzity poľnohospodárstva mal aj pozitívny vplyv na životné prostredie v dôsledku redukcie hnojenia, aplikácie chemických prípravkov a pod.

Výrazné zmeny priniesol vstup Slovenska do Európskej únie v roku 2004. Hospodárska politika Slovenska, ktorá sa začala prispôbovať európskej už v predstupovom období (najmä od roku 2000), sa výrazne zmenila. Začlenenie sa do európskych štruktúr znamená pre poľnohospodársky sektor najmä implementáciu Spoločnej poľnohospodárskej politiky EÚ, a teda výraznejšie dotačné stimuly – priame dotácie na plochu, agroenvironmentálnu schému, podporu znevýhodnených oblastí, využívanie štrukturálnych fondov atď. Poľnohospodárska činnosť sa znovu naštartovala v mnohých oblastiach, vrátane opustených lokalít, poľnohospodárstvo prešlo od produkčného k racionálnejšiemu využívaniu prírodných zdrojov a trvalo udržateľnému manažmentu krajiny. Tieto zmeny priniesli i množstvo nových problémov, napr. zložitú administratívu, nedokonalú podporu pre extenzívne formy hospodárenia, nezohľadňovanie regionálnych špecifik.

Horské poľnohospodárske oblasti

Horské oblasti sú obrovskou zásobárňou prírodných alebo poloprírodných území, v ktorých má

výrazné zastúpenie extenzívna poľnohospodárska krajina. Zmeny v tejto krajine za posledné desaťročia sa spájajú najmä s ústupom tradičného využitia krajiny, založenom na individuálnom extenzívnom hospodárení a prístupe. Opúšťanie poľnohospodárskej krajiny, marginalizácia a kolaps tradičného farmárstva sú v Európe známe už niekoľko desaťročí (MacDonald et al., 2000; Caraveli, 2000; Bezák, Halada, 2010). Dopad týchto zmien možno identifikovať napr. prostredníctvom štúdia zmien využitia krajiny. Častá je spontánna obnova lesa predtým otvorených a poľnohospodársky využívaných území a zmena poloprírodných trávnych biotopov na lesné spoločenstvá. Extenzívne trávne porasty patria k najohrozenejším biotopom na Slovensku, najmä v dôsledku ich opúšťania. Podľa nedávnej správy EEA (2004) iba 300 000 ha z 845 000 ha trávnych porastov na Slovensku má potenciál štátnej ochrany prírody.

Na Slovensku, podobne ako v niektorých ďalších krajinách východnej Európy, bol fenomén opúšťania odľahlých parciel v horských oblastiach spôsobený aj štruktúrou poľnohospodárskych fariem (Kuemmerle et al., 2008). Prevládali veľké združené štátne farmy, ktoré vznikli počas kolektivizácie a ktoré obhospoda-

Obr. 1. Rozptýlené osídlenie v regióne Nová Baňa (Malá Lehota, 2007). Foto: František Petrovič

Obr. 2. Zachované historické štruktúry poľnohospodárskej krajiny (Liptovská Teplička, 2009). Foto: Peter Bezák

rovali takmer výlučne pôdu koncentrovanú v ľahko dostupných častiach horských obcí. Ani transformačné zmeny po roku 1989 nedokázali odvrátiť tento jav, zarastanie území s prevažne extenzívnym farmárstvom pokračovalo. Poľnohospodárske programy EÚ síce dokázali do určitej miery zastaviť zarastanie, avšak viac prispeli k zachovaniu poľnohospodárskych aktivít a krajiny tvorby, ako by prospeli extenzifikácii a zvyšovaniu agrobiodiverzity. Samotné nastavenie súčasných dotačných politík si vyžaduje existenciu väčších poľnohospodárskych subjektov s odbornou administratívou i finančným kapitálom. Vzhľadom na racionalizáciu manažmentu majú preto stále prioritu jednoduché a jednostranné aktivity (napr. mechanické kosenie) na pomerne rozsiahlych a blízkyh parcelách.

Celkový vývoj spoločnosti a zmena orientácie hospodárskeho rozvoja Slovenska výrazne ovplyvnili trendy poľnohospodárskych aktivít v horských oblastiach. Rozvoj socialistickej industrializácie zapríčinil ústup dominantného poľnohospodárstva, najmä v neproduktívnych horských územiach. Jednoduchí farmári začali dochádzať za prácou do nížinných a kotlinových oblastiach, ktoré sa stali centrom intenzívnej výstavby. Postupná zmena zamestnanosti a migračný odliv obyvateľstva z horských území boli ďalšími hybnými silami posledných desaťročí. Záujem o pokračovanie farmárstva ochaboval a podnety, resp. podmienky pre rozmach alternatívnych foriem aktivít v horských oblastiach (agroturistika, produkcia regionálnych poľnohospodárskych komodít

a pod.) sú pre mladú generáciu nedostatočné.

Úspešné a neúspešné príklady transformácie poľnohospodárskej krajiny

Hoci hybné sily zmien poľnohospodárskej krajiny pôsobili na celom území Slovenska, následné tlaky vplývali na krajinu v rôznej miere. Z tohto dôvodu interpretáciu zmien nemožno zovšeobecňovať s ohľadom na odlišné dôsledky pre krajinu a ekosystémy v regiónoch. Práve regionálne špecifiká, tradície, miestny sociálny a ekonomický kapitál hrali dôležitú úlohu pri pôsobení tlakov na poľnohospodársku krajinu a pri určovaní smeru a intenzity jej zmien. Rozdiely pri transformácii poľnohospodárskej krajiny sme sa snažili zachytiť na príklade nasledujúcich regiónov:

- rozptýlené osídlenie regiónu Nová Baňa (obce Malá Lehota a Veľká Lehota);
- obec Liptovská Teplička;
- región Horná Orava (obce Oravské Veselé a Mútne);
- región Poloniny (10 obcí).

Spomenuté horské regióny prešli procesom kolektívneho hospodárenia, sceľovania pozemkov, transformácie mozaiky ornej pôdy, lúk a lesov oddelených medzami s nelesnou drevinovou vegetáciou na veľké intenzívne poľnohospodárske jednotky začiatkom 70-tych rokov. Vzdialenejšie plochy začali upadať a zarastať, krajina sa menila na homogénnu. Typickým príkladom sú regióny Nová Baňa a Poloniny, kde opúšťanie bolo radikálne a úspešné procesy pomerne významné (viac ako 20 % územia). Oba regióny zaznamenali trvalý pokles počtu obyvateľov potom, ako dosiahli vrchol v 60-tych a 70-tych rokoch. Hospodárenie realizovali výlučne veľké farmy. V prípade regiónu Poloniny sú kľúčovými faktormi úpadku poľnohospodárstva odľahlosť, nepriaznivé ekonomické a životné podmienky, a tiež evakuácia siedmich obcí s cieľom vybudovať vodnú nádrž Starina a vymedziť jej ochranné pásmo (Bezák, Halada, 2010). Región Nová Baňa je špecifický vďaka forme rozptýleného osídlenia obyvateľstva (obr. 1), ktoré bolo vhodné v čase individuálneho farmárstva a tradičného spôsobu života. Avšak intenzifikácia poľnohospodárstva a socialistickej industrializácie výrazne obmedzili udržateľnosť týchto usadlostí. Ostatné regióny (Liptovská Teplička a Horná Orava) sú živo-

taschopnejšie a napriek zmeneným podmienkam v spoločnosti sa im podarilo stabilizovať počet obyvateľov na svojom území. Farmárstvo sa zachovalo, hoci s odlišným typom manažmentu krajiny. Obec Liptovská Teplička je unikátna lokalita vďaka zachovaným historickým formám poľnohospodárskej krajiny (obr. 2) – terasám a kamenným valom medzi trávnyimi parcelami (Štefunková, Dobrovodská, 1997). Po vzniku dominantného subjektu v regióne, poľnohospodárskeho družstva, bola orná pôda scelená a zmenená na trávne porasty, ktoré začalo družstvo extenzívne obhospodarovať. V regióne Horná Orava vznikol manažment na rozsiahlych trávnych porastoch, podobne zmenených z ornej pôdy (Špulerová, 2008). Výrazne ho podporuje zachované domáce farmárstvo, čoho dôkazom je mnoho drobných poličok v okolí obcí (obr. 3), ktoré dopĺňajú štruktúru veľkoblokovej travinno-lesnej krajiny.

Transformácia spoločnosti a hospodárstva po prevrate v roku 1989 bola obdobím prechodu z centrálnej na trhovú ekonomiku a obdobím poľnohospodárskeho úpadku. Výrazná redukcia dotačných stimulov, majetkové vyrovnania a zmena životného štýlu sa odzrkadlili aj v poľnohospodárstve horských regiónov. Zatiaľ čo procesy depopulácie a zarastania poľnohospodárskej pôdy v regiónoch Nová Baňa a Poloniny sa znásobili, obec Liptovská Teplička a región Horná Orava si zachovali predchádzajúce hospodárenie bez radikálnych zmien, ich zastavaná plocha sa dokonca rozrástla.

Posledná zmena, vstup Slovenska do EÚ, sa spája s obnovením podpory poľnohospodárstva a ochrany životného prostredia, čo spôsobilo vyčistenie a pravidelné kosenie mnohých predtým zarastených poľnohospodárskych parciel (Nová Baňa a Poloniny). Treba však podotknúť, že úplné zotavenie poľnohospodárskeho manažmentu v celom území regiónu Poloniny nie je v krátkodobom horizonte reálne kvôli miestnym veľmi nepriaznivým ekonomickým podmienkam, slabému sociálnemu kapitálu a infraštruktúre. Zameranie súčasných dotácií podporuje skôr veľkoblokové farmárstvo (obr. 4). Menšie lúky vo vyšších nadmorských výškach sa naďalej menia na krovino-lesný ekosystém. V prípade regiónu rozptýleného osídlenia Novej Bane je situácia nepatrne odlišná. Potenciál prázdnych domov a usadlostí je výhodný pre rozvoj re-

Obr. 3. Úzkopásové polička v regióne Horná Orava (Mútne, 2010).
Foto: Peter Bezák

kreačných foriem. Týmto spôsobom môže byť územie aspoň sčasti udržiavané (Bezák, Dobrovodská, 2008). Okrem toho, región nie je tak zreteľne priestorovo separovaný ako v prípade Polonín, keďže väčšie mestá a ekonomické centrá sú relatívne blízko. Využitie krajiny v obci Liptovská Teplička a v regióne Horná Orava nezaznamenalo výraznejšie zmeny, okrem pretrvávajúceho rozmachu zástavby s ohľadom na progresívny populačný vývoj.

* * *

Z predchádzajúcich príkladov možno usúdiť, že orientácia poľnohospodárskej politiky a jej finančné nástroje boli a stále sú jazyčkom na váhach rozvoja väčšiny horských poľnohospodárskych území. Na druhej strane, regionálne špecifiká môžu hrať pomerne veľkú úlohu v napredovaní horských oblastí a vytvárať istú podporu v krízových obdobiach. Práve tieto atribúty by bolo vhodné zobrať do úvahy pri budúcich manažmentových opatreniach a implementácii rozvojových programov poľnohospodárstva. Procesy, ktoré sa naštartovali v 60-tych a 70-tych rokoch, boli rozhodujúce pre poľnohospodársku krajinu a ich dôsledky vo všetkých spomenutých regiónoch pretrvávajú dodnes. Naopak, regionálne rozdiely v horských územiach vzrástli v období po roku 1989 a po vstupe Slovenska do EÚ aj vďaka nedokonalému nastaveniu dotačných programov.

Príspevok vznikol ako výstup vedeckého projektu GP 2/0166/08 Zhodnotenie prínosu agro-environmentálnych programov k ochrane a udržaniu diverzity poľnohospodárskej krajiny v rámci Vedeckej grantovej agentúry MŠ SR a SAV.

Literatúra

- Bezák, P., Dobrovodská, M.: Vnímanie zmien krajiny z hľadiska perspektív trvalo udržateľného rozvoja v Novobanskej štálovej oblasti. In: Herber, V. (ed.): Fyzická geografie a trvalá udržiteľnosť. Fyzickogeografický zborník 6. Brno : Masarykova Univerzita, Přírodovědecká fakulta, Česká geografická společnost, 2008, s. 91 – 97.
- Bezák, P., Halada, L.: Sustainable Management Recommendations to Reduce the Loss of Agricultural Biodiversity in the Mountain Regions of NE Slovakia. Mountain Research and Development, 2010, 30, 3, p. 192 – 204.
- Bezák, P., Izakovičová, Z., Miklós, L. a kol.: Reprezentatívne typy krajiny Slovenska. Bratislava : Ústav krajinnej ekológie SAV, 2010, 180 s.
- Caraveli, H.: A Comparative Analysis on Intensification and Extensification in Mediterranean Agriculture: Dilemmas for LFA's Policy. Journal of Rural Studies, 2000, 16, p. 231 – 242.

- EEA: Agriculture and the Environment in the EU Accession Countries – Implications of Applying the EU Common Agricultural Policy. Copenhagen : EEA, Environment Issue Report No. 37, 2004.
- Kuemmerle, T., Hoster, P., Radeloff, V. C., der Linden, S., Perzanowski, K., Kruhlov, I.: Cross-border Comparison of Post-socialist Farmland Abandonment in the Carpathians. Ecosystems, 11, 2008, p. 614 – 628.
- MacDonald, D., Crabtree, J. R., Wiesinger, G., Dax, T., Stamou, N., Fleury, P., Gutierrez-Lazpita, J., Gibon, A.: Agricultural Abandonment in Mountain Areas of Europe: Environmental Consequences and Policy Responses. Journal of Environmental Management, 2000, 59, p. 47 – 69.
- Špulerová, J.: Land Use Changes in the Veselovianka River Catchment in the Horná Orava Region. Ekológia (Bratislava), 2008, 27, 3, p. 326 – 337.
- Štefunková, D., Dobrovodská, M.: Historické poľnohospodárske formy využitia zeme – ich úloha v trvalo udržateľnom rozvoji. Acta Environmentalica UC, 1997, Supplement, s. 149 – 153.

Mgr. Peter Bezák, PhD., peter.bezak@savba.sk
Ústav krajinnej ekológie SAV Bratislava, pobočka Nitra, Akademická 2, P. O. Box 23/B, 949 01 Nitra

Obr. 4. Kosenie veľkoblkových trávnych porastov v regióne Poloniny (Nová Sedlica, 2009). Foto: Peter Bezák

